

Amir Muzur*, Iva Rinčić**

Sport i nasilje: prilog etičkim, sociologijskim i psihoneurobiologijskim razmatranjima

SAŽETAK

Premda neki autori ističu da (navijačko) nasilje u sportu uopće nije moguće objasniti, ovaj članak pokušava poći korak dalje od uobičajenog traženja najčešćeg uzroka nasilja među navijačima u "ventilu" za šire društvene tenzije i individualne frustracije, alkoholu i sl. Ne negirajući ove motive, autori ovog članka svrstavaju ih u epifenomene i "okidače", a zagovaraju tezu da je nasilje nekim – ujedno i najpopularnijim – sportovima imanentno, osobito ako ti sportovi zadovoljavaju uvjet da izravno sučeljavaju dva kolektiva i time snažno potiču kompetitivnost i identifikaciju te ako kreiraju visok stupanj tenzije "očekivanja" koja se naknadno razrješuje upravo agresijom.

Ključne riječi: sport, nasilje, agresivnost

Uvod

Teorija i teorijskih raščlambi nasilja ima mnogo. U nekim filozofijskim doktrinama Dalekog istoka (u ekstremnom obliku, džainizam), nasilje se smatra posve neprihvatljivim, a etika se gradi na principu nenasilja (ahimsa). Na modernom Zapadu, Theodor Adorno, Max Horkheimer i Giorgio Agamben vide u nasilju proizvod prosvjetiteljstva, a Jürgen Habermas nedovršenost prosvjetiteljskog projekta. Etienne Balibar nasilje doživljava kao srž moderniteta koji otvara prostor i slobodi i opasnosti, a Hannah Arendt, razmatrajući prvenstveno političku uporabu nasilja, razlikuje političku moć od iskazivanja moći nasiljem, ne prepoznaje nasilje kao ključno za

* Adresa za korespondenciju: dr. sc. Amir Muzur, dr. med., Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet, Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini, Braće Branchetta 20, 51000 Rijeka, Croatia, Telefon: +385-51-651-213; Faks: +385-51-651-219; *e-mail*: amir.muzur@medri.hr.

** Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet, Katedra za društvene i humanističke znanosti u medicini, Rijeka.

ostvarenje ciljeva revolucije, a uočava kritičnost odabira prema kojemu se s nasiljem odustaje od etike, a bez nasilja od političke transformacije.¹ Slavoj Žižek, primjerice, razlikuje subjektivno nasilje (koje narušava normalno stanje stvari, poput ubojstva ili rata) i objektivno (koje, opet, može biti na simboličkoj razini jezika ili sustavnoj razini koja podržava normalan poredak, poput liberalnog kapitalizma).²

Nasilje i sport

Nasilje u sportu moguće je promatrati i unutar natjecanja (primjerice, u boksu, hrvanju, azijskim borilačkim sportovima, ragbiju itd.), ili kao nasilje sportaša izvan natjecanja, ali se najčešće, kao društveni problem, analizira nasilje promatrača sportskih manifestacija. (Michael Smith razlikuje "relativno legitimno" nasilje od "relativno nelegitimnog", ubrajajući u prvu skupinu nasilje u granicama pravila sporta i nasilje koje izlazi iz granica ali je općeprihvaćeno, a u drugu skupinu "kvazi-kriminalno", koje krši zakon i službena pravila, te "kriminalno", koje osim svega ostalog krši i neformalna pravila, te je stoga apsolutno neprihvaćeno).³

Granice među ovim pojavama, doduše, i nisu toliko stroge kao što se općenito misli: promatrači se, naime, identificiraju sa sportašima, a sportaši nerijetko postaju i životnim uzorom mladih. Identifikacija u igri (tj. s igračem; *role model*) jedan je od ključnih katalizatora agresije: fingirana agresija na sportskom terenu pretvara se empatički u stvarnu agresiju na tribinama⁴. Nekoliko vrlo loših i uglavnom nekažnjelih primjera bahatog ponašanja igrača ili klupskih čelnika izvan terena (od tuče štakama u Zagrebu, pljuskanja u počasnoj loži u Rijeci ili tuča u noćnim klubovima Splita do nedavnog premlaćivanja taksista u režiji jednog nogometaša), pak, svakako predstavljaju solidne preduvjete za nasilje među navijačima, ali, što je daleko gore, i za nasilje u društvu uopće. (Kako kaže Vrcan, "[...zvijezde...] svoje iznimno nogometno umijeće i ugled pretvaraju nerijetko u neku vrst općeg društvenog dobra i umijeća, te u opći društveni ugled [...]".⁵ Na taj način, dobroj fizičkoj formi i imetku sportaša pridružuje se slava, "nezamjenjivost" i društvena privilegiranost.)

Navijački mentalitet, opet, star je, po svoj prilici, koliko i pojava promatrača sporta i nije se bitno mijenjao od antičkih vremena, preko Firence XVI. stoljeća do danas,

¹ Cf. Tonči Valentić, "Pogovor" u Slavoj Žižek, *O nasilju: šest pogleda sa strane*, prev. Tonči Valentić (Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.), 205-6.

² Ibid., 202.

³ Michael Smith, "What is sports violence?" u *Sports Ethics: An Anthology*, ur. Jan Boxill (Malden, MA/Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 2003.), 205 (199-216).

⁴ Fizičko miješanje sportaša i publike bilo je u starija vremena uobičajenom pojavom. Vidi: Srđan Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje: ogledi iz sociologije nogometa* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk / Hrvatsko sociološko društvo, 2003.), 13.

⁵ Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 74.

karakteriziran formiranjem "navijačkih plemena" s hijerarhijom i ikonografijom.⁶ Koliko je, pak, navijačko nasilje "nespecifično", slikovito dočarava i Indro Montanelli koji divljanje navijača uspoređuje s pohodima fašističkih skvadrista⁷.

U sportu se, dakle, nasiljem smatra prekoračenje granice između nadmetanja po pravilima i namjernog nasilja sportaša⁸, trenera ili navijača (u svakom slučaju, "ponašanje s predumišljajem da se drugoga ozlijedi"⁹). Ovakvog nasilja, potaknutog sportom ili povezanog s njime, bilo je, izgleda, oduvijek.¹⁰ Već je Androgej, mitski sin kretskog kralja Minosa, pobjednik Panatenskih igara, ubijen u zasjedi ljubomornih protivnika.¹¹ U starorimsko doba svjetina je zazivala nasilje i donekle ga kontrolirala, budući da, kako je predložio D. G. Kyle, "kako bi učvrstilo društveni poređak, nasilje mora biti proklamirano ili izvedeno javno, a javno nasilje nastoji postati ritualizirano u igrama, sportu, pa čak i spektaklima smrti".¹² Drveni stadioni hipodroma u Konstantinopolu paljeni su 491., 498., 507. i 532., pa je car Justinijan izgradio novi stadion, od mramora.¹³ Godine 1314. kralj Edvard II. zabranio je u Engleskoj nogomet, vjerujući da nasilje koje prati ovaj sport može uzrokovati socijalne nemire ili čak izdaju¹⁴, a o "svađama i krvoproliću" govori se i u spomenu nogometa iz 1583.¹⁵

Događaj za koji je, međutim, zahvaljujući medijima odmah doznao čitav svijet, povezuje se s krajem XX. stoljeća. Na stadionu Heysel u Bruxellesu, 29. svibnja 1985. stradalo je 39 navijača *Juventus*a na koje se, pod pritiskom navijača suprotne strane, *Liverpool*a, urušio zid. Kazna za engleske klubove bila je zabrana nastupa na europskim nadmetanjima do 1990., odnosno za *Liverpool* godinu dana duže.

Kao što odmah treba opovrgnuti tvrdnju da je nasilje vezano samo uz moderno doba (premda je točno da se osobita eskalacija mogla vidjeti u Engleskoj i Italiji od 1960-ih naovamo¹⁶ ili je, barem, stvorena takva slika u medijima), jednako treba reći i da je pogrešno smatrati da je navijačko nasilje povezano samo s nogometom. Neredi na

⁶ Osobito je zanimljiv i psihologijski i sociologijski intrigantan slučaj postavljanja na čelo navijača notornih kriminalaca.

⁷ Cf. Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 57.

⁸ Usporedi primjer iz 1997. kada je boksač Mike Tyson odgrizao uho suparniku i za to bio kažnjen.

⁹ Smith, "What is sports violence?", 203.

¹⁰ Vidi kratku povijest sportskog nasilja u: Lynn Jamieson, *Sport and Violence: A Critical Examination of Sport* (Oxford: Elsevier, 2009.), osobito 27-.

¹¹ Yiannaki Soteria, "Ancient Greek athletics and violence" (<http://www.cafyd.com/HistDeporte/htm/pdf/4-n.pdf>).

¹² D. G. Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome* (London: Routledge, 1998), 7.

¹³ Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 140.

¹⁴ Ibid., 10-11.

¹⁵ Ibid., 10.

¹⁶ Ibid., 54.

konjskim utrckama 532. godine toliko su uzeli maha da ih je bizantinski strateg Belizar morao suzbiti vojskom,¹⁷ ali je i između dvaju svjetskih ratova bilo više nereda na konjskim utrckama nego na nogometnim utakmicama.¹⁸ Prema jednoj statistici iz druge polovine XX. stoljeća, u SAD-u je najviše nereda bilo zabilježeno na utakmicama bejzbola, potom ragbija, košarke, hokeja na ledu, u boksu, konjskim, automobilstičkim i motociklističkim utrckama itd.¹⁹ Početkom XXI. stoljeća, opet, veliki navijački neredi izbili su, u Crnoj Gori, na jednoj odbojkaškoj utakmici.²⁰

O uzrocima agresije i agresivnosti

Neki autori misle da (nogometni) "huliganizam ne može stvarno biti objašnjen" već se može "samo opisati i vrednovati".²¹ Drugi autori, opet, sistematiziraju teorije uzroka nasilja u "apokaliptične" (društveno-politički uzroci, kulturni uzroci i ponašanje mase, kriminalni uzorci, krivnja klupskih uprava, igrača i sportskih medija) i "fatalističke" (uzrok u psihopatologiji i nagonima).²² Treći pripisuju nogometu značajnu ulogu kao "društvenom ispušnom ventilu" za nasilje, te vjeruju da bi, da nema nogometa, društvo svjedočilo i većem prisustvu huliganizma.²³ Po nekima je sport trag "prastarog pljačkaškog instinkta", "pokazatelj pada ljudskog roda u barbarstvo", a eliminacija nasilja iz njega lišila bi ga "temeljne psihološke funkcije".²⁴ Ovo stanoviše, koje, na neki način, razmišlja o nasilju kao karakteristici imanentnoj sportu, uglavnom se zadržava na razini psihologije ili čak popularne psihologije (engl. *folk psychology*). Autori koji nasilje smatraju imanentnim sportu doživljavaju sport kao "rat prijateljskim sredstvima",²⁵ "intraspecifičku agresivnost", oblik borbe koja teži uspostavi dominacije i sl.²⁶ Srđan Vrcan, primjerice, nije sklon tumačiti navijačko nasilje čovječjom prirodom i nagonima, odnosno bilo kakvom teorijom koja ne uzima u obzir povijesni moment, akcentuirajući posebnost društvenog stanja koje doводи do erupcije nasilja u sportu.²⁷ Rabeći pojam "erupcije", međutim, Vrcan upra-

¹⁷ Ibid., 140.

¹⁸ Ibid., 81.

¹⁹ Cf. Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 164.

²⁰ Ibid., 133.

²¹ Ibid., 138.

²² Alessandro Salvini, *Il tifo aggressivo: dall'aggressivita' simbolica al comportamento violento – il caso dei tifosi ultras* (Firenze: Ginati, 1988.), 170-1.

²³ Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 164.

²⁴ Srđan Vrcan, *Sport i nasilje danas u nas i druge studije iz sociologije sporta* (Zagreb: Naprijed, 1990.), 52.

²⁵ K. Petrović, "Nasilje u sportu – segment nasilja u suvremenom svijetu", *Pogledi* 14 (1984), 79.

²⁶ Cf. Vrcan, *Sport i nasilje*, 51.

²⁷ Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, osobito 139-40.

vo pokazuje da je nasilje u i oko sporta svezremenska pojava koja samo oscilira.²⁸ Jasno je, dakako, da je nasilje u sportu snažno tingirano kulturom²⁹ i klasom³⁰, kao i da je poticano vanjskim tj. kolektivnim, društvenim "okidačima": činjenica da su najveći navijački neredi na tlu bivše Jugoslavije izbijali upravo u vrijeme porasta tenzije pred rat 1990-ih, dovoljno govori takvoj tezi u prilog. (Dakako da bi bilo posve pogrešno tvrditi da je navijačko nasilje neka vrst "oduška" totalitarnih režima, budući da je jednako prisutno i u demokracijama.) No što doista leži u osnovi čovječje spremnosti da napadne radi nanošenja fizičkog bola navijačima suprotne momčadi, mirnim prolaznicima ili redarstvenicima?

Konrad Lorenz agresiju tumači kao prirodni fenomen usmjeren isključivo prema prehrani, odnosno, ako se radi o pripadnicima iste vrste, prema razrješenju konkurencije za teritorij, ženku i drugo vlasništvo.³¹ Ljudsku okrutnost Lorenz je, osim nagonskoj naravi, sklon pripisati činjenici da je čovjek, izumom različitih vrsta oružja, uveo mogućnost nasilja na daljinu i stoga "nadmašio" prirodni limit nanošenja bola vlastitim rukama.³² Lorenzova opažanja (prema kojima bi se i sport mogao tumačiti kao katarza pogodna za kanaliziranje instinktivne agresivnosti), međutim, kako je to ispravno naglasila i Hannah Arendt, kao i opažanja mnogih drugih etologa i psihologa, ne otkrivaju drugo doli staru istinu da je čovjek samo životinja s dodatnim atributom razuma.³³

Lorenzove ideje, međutim, ipak koriste pri prvom koraku definiranja čovjekove prirode, naglašavajući ispravno univerzalnu motivacijsku snagu nagona. Na takvu osnovu nadovezuje se i psihoanalitičko tumačenje navijačkog nasilja, koje zagovara i Umberto Eco, doživljavajući nogomet kao "neurozu kulture",³⁴ kao opsesivno-kompulzivni sindrom potaknut freudovski rastumačenim "gubitkom (životnog) smisla" koji, budući da ne nalazi zadovoljenje u voajerizmu (gledatelja), rezultira nasiljem.³⁵

²⁸ Pri čemu Vrcanov zagovor društvenog kao primarnog ne može, a da ne pobudi sumnju da se, zapravo, radi o "obrani profesije", tj. sociologije, a ne "obrani argumenta".

²⁹ Kanadski hokej na ledu "agresivniji" je od skandinavskog. Joseph Anthony Maguire, "Violence and sports" (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/561041/sports/253581/Violence-and-sports>)

³⁰ To jest, grubost sporta manje prejudicira pojavu nasilja od klase koja taj sport prati. Vidi o tome: Allen Guttmann, "Spectator violence" (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/561041/sports/253581/Violence-and-sports>)

³¹ Vidi o razlikama animalne "funkcionalne" agresije od nasilja u: Deepa Natarajan i Doretta Caramaschi, "Animal violence demystified", *Frontiers in Behavioral Neuroscience* 4 (April 2010), 1-16.

³² Konrad Lorenz, *On Aggression*, prev. Marjorie Kerr Wilson (New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1966/1980).

³³ Hannah Arendt, "O nasilju", prev. Nikica Petrak, u: *Politički eseji* (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 1996.), 193 (155-222).

³⁴ Peter Pericles Trifonas, *Umberto Eco i nogomet* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2002.), 19.

³⁵ Ibid., 20-1.

U suvremenom društvu, naime, s karakteristikama razvijenog kapitalizma, javljaju se vrlo izražene društvene tenzije i kompetitivni pritisci na pojedinca,³⁶ usporedivi s lorenzovskim animalnim svijetom. Poticanje ambicija bogaćenja i napredovanja u karijeri, potrošačka kultura umjetno stvorenih potreba, nametnuta hijerarhija na radnom mjestu i u obitelji, šaroliki oblici "tihe represije" u paleti modernih demokracija, medijske manipulacije – sve su to fenomeni ili akcije usmjerene prema neutralizaciji nagona. Rezultirajuća emotivna obamrlost (smetnje emotivne regulacije, poput nenormalne uvećane ili smanjene razine napetosti, mogu imati kao posljedicu pretjeranu agresivnost i nasilje³⁷), socijalna neosjetljivost i pasivnost, frommovska "mržnja prema životu" radi dosade (moždane strukture "zadužene" za empatiju i nasilje se, izgleda, preklapaju, pa je moguće da je uvećana sklonost k agresiji povezana sa smanjenim kapacitetom empatije³⁸), pronalaze oduška i kompenzaciju između ostaloga ili prvenstveno u sportskim natjecanjima.

U suvremenoj je psihologiji prilično raširena i tzv. teorija obrata (engl. *reversal theory*), prema kojoj je agresija (ne nužno povezana s bijesom) rezultat metamotivacijskih stanja i njihovih međusobnih obrata.³⁹

Agresija, sport i igra

Sport nudi režiranu umjetnu kompeticiju,⁴⁰ a neki sportovi – mahom ujedno i najpopularniji, poput nogometa – i gradaciju tenzije, tj. očekivanja. Svakome je iz vlastitog iskustva poznato da smo u stanju formulirati prilično složena očekivanja od događaja koje promatramo, od naših djela i djela drugih. Ispunjenje naših očekivanja čini nas zadovoljnim, a njihovo izjalovljenje napetim. U pozadini oblikovanja očekivanja stoji stalno uspoređivanje naših iskustava (usklađenih u dugoročnom pamćenju) s našim aktualnim zapažanjima. Dokazano je da podudaranje ovih dviju skupina podataka aktivira dopaminergički sustav (koji uključuje areju ventralnog tegmenta, prefrontalnu koru, akumbentnu i septalne jezgre) i stvara osjet zadovoljstva ("nagrade")⁴¹. Nepodudaranje iskustva (ili, bolje rečeno, konstruirane vizije svr-

³⁶ Usporedi, primjerice: Ivan Kuvačić, *Obilje i nasilje* (Zagreb: Praxis, 1970.), 197-9.

³⁷ Inga D. Neumann, Alexa H. Veenema i Daniela I. Beiderbeck, "Aggression and anxiety: social context and neurobiological links", *Frontiers in Behavioral Neuroscience* 4 (March 2010), 1-16.

³⁸ Luis Moya-Albiol, N. Herrero i M. C. Bernal, "Bases neuronales de la empatía", *Revista de Neurología*, 50. br. 2 (2010), 89-100.

³⁹ Usp. John H. Kerr, *Rethinking Aggression and Violence in Sport* (Abingdon, UK: Routledge, 2005.), 38.

⁴⁰ Spektakularizaciji navijačkog nasilja i naglašavanju rivalstva svakako je uvelike pridonijela televizija. Vidi o tome: Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 70.

⁴¹ Ovaj osjet, posljedica "očekivanja", mogao bi objasniti i veću popularnost sporta od kulture (osim, dakako, njegove manje zahtjevnosti).

šetka) s neposrednim zapažanjem onemogućuje aktiviranje dopaminergičkog lanca i, vjerojatno, dovodeći do prevlasti nekog drugog neurotransmitora i sustava (možda amigdale), stvara osjet nelagode i nezadovoljstva.⁴² Budući da živčane stanice ventralnog strijatuma pokazuju aktivnost **prije** samog odigravanja predvidljivih zbivanja, lako je moguće da su upravo te živčane stanice uključene u petlju koja upravlja formiranje očekivanja.⁴³ Ukratko, realizirano očekivanje razrješuje individualnu tenziju (frustraciju), a izjalovljeno (nerealizirano) je potencira i eventualno transformira u agresiju. Ova agresija, upriličena pod zaštitom i u anonimnosti mase, ujedno je i surogat interakcije s društvom, a emocionalno vezivanje navijača za klub nadomjestak je za otuđenosti svakodnevice.

Postoji i ideja da sport treba koristiti kao značajan resurs za sustavnu i individualnu edukaciju osobe u pravcu agresivne i asertivne, ali ne i nasilne, tj., osobe koja otkriva svoj potencijal, ali ga ne zlorabi već uči kontrolirati ga.⁴⁴

Moguće je i razumljivo zapitati se nije li sport samo društveno dogovorena/ugovorena igra, dakle, socijalni ulični igrokaz koji svi toleriraju kao ljekovito sredstvo, kolektivni purgativ individualnih frustracija? No, osim što se u igri samo "igramo zajedno" a u sportu uvijek međusobno suprotstavljamo⁴⁵, kako ispravno zamjećuje Eco, "kako to da nogomet pobuđuje tako moćne oblike izražavanja osjećaja ako je riječ samo o igri?"⁴⁶ Istina jest da se sport može donekle usporediti s karnevalom: po psihologiji mase koja nadvlada strahove i obzire pojedinca, potenciranju doživljaja konzumacijom alkohola, nerijetkim naglašavanjem otpora prema politici itd. Karneval se, međutim, ne odlikuje razvojem tenzije i sudarom dvaju kolektiviteta (momčadi), kao ni participacijom (točnije, protagonizmom) publike u nasilju. Osim toga, za razliku od karnevala i sličnih socijalnih fenomena, u sportu se javlja kao značajan okidač agresije zavist praćena srdžbom (gnjevom), i to i u porazu i u pobjedi (euforiji), budući da, kako kaže Gore Vidal, "nije dovoljno da ja pobijedim, bitno je da drugi izgube".⁴⁷

⁴² Cf. Amir Muzur, "Bajke kao (re)generatori morala: primjer *Djevojčice sa žigicama* H. Ch. Andersena", u *Ars speculandi: lektira kao izgovor za razmišljanje* (Rijeka: ICR, 2004.), 72 (57-85).

⁴³ Wolfram Schultz, Paul Apizella, Eugenio Scarnati i Tomas Ljungberg, "Neuronal Activity in Monkey Ventral Striatum Related to the Expectation of Reward," *Journal of Neuroscience* 12, br. 12 (1992): 4595-610.

⁴⁴ Jim Parry, "Violence and aggression in contemporary sport" u *Ethics & Sport*, ur. M. J. McNamee i S. J. Parry (London: Routledge, 1998.), 224 (205-224).

⁴⁵ Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 169.

⁴⁶ Trifonas, *Umberto Eco i nogomet*, 18.

⁴⁷ Citirano u: Slavoj Žižek, *O nasilju: šest pogleda sa strane* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2008.), 76.

Zaključak

Teza da je nasilje imanentno sportu može se braniti, prema svemu iznijetom, pomoću najmanje tri dobro utemeljena argumenta: prvo, sport se temelji na kompeticiji, a kompeticija potiče zavist, srdžbu, pa onda i agresiju; drugo, pojava nasilja potaknutog sportom je vremenski i prostorno univerzalna, premda bitno oscilira i ovisna je o kulturi, društvenoj stratifikaciji i politici (uključujući i mogućnost da je njima poticana: moglo bi se, stoga, reći da je navijačko nasilje psihobiologijom gonjeni gejzir čiji poklopac skida društveni moment); i treće, sportovi najčešće povezivani s navijačkim nasiljem ujedno su i sportovi koji impliciraju masovnost, dakle, sve atribute psihologije masa, uključujući oslobađanje nagona, utihnuće govora kao opoenta nasilja⁴⁸ i dr.

Znakovito je da se, tijekom održavanja antičkih Olimpijskih igara, prakticiralo tromjesečno primirje⁴⁹, što bi se moglo protumačiti i kao supstitucija ratnog nasilja fingiranim sportskim, kao i da je engleska politika u XIX. stoljeću promicala sport da bi potisnula seksualnost mladih⁵⁰, što upućuje na otvaranje podteme interferencije odnosno alteracije nasilja i spolnosti (koliko god se u zadnje vrijeme relativizirala stara teza o pozitivnoj korelaciji razine testosterona i agresivnosti). Na kraju krajeva, ne znače li grčke riječi *agon* odnosno *athletes* istodobno borbu i nadmetanje odnosno borca i sportaša?

⁴⁸ Žižek, *O nasilju*, 55.

⁴⁹ Cf. Soteria, "Ancient Greek athletics and violence".

⁵⁰ Cf. Vrcan, *Nogomet – politika – nasilje*, 10.